

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March-2019 Special Issue – 164

Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance

Guest Editor:

Dr. C. J. Khillare

Principal

Rayat Shikshan Sanstha's
Rajarshi Chhatrapati Shahu College,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.

Executive Editor of the issue:

Mr. S. M. Mahajan

Dr. Mrs. M. B. Desai

Mrs. M. K. Kannade

Dr. Mrs. B. S. Puntambekar

Dr. M.M. Bandhare

Mr. S.A. Jadhav

Mr. V.K. Akhade

Miss. Dr. S. R. Kulkarni

Miss. A. V. Jadhav

Mr. B. B. Ghurke

Chief Editor:

Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :

- **University Grants Commission (UGC)**
- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmoc Impact Factor (CIF)**
- **Global Impact Factor (GIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

30	महात्मा गांधीचे सत्य व अहिंसा संबंधीचे विचार	प्रा. ममता कन्नडे	133
31	महात्मा गांधी याचे आर्थिक विचार	श्री. दत्तात्रय वाघमारे	137
32	महात्मा गांधीजीची संगीत विषयक भूमिका	डॉ. माधुरी खोत	143
33	महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान	डॉ. प्रकाश पाटील	147
34	महात्मा गांधीच्या आंदोलनातील स्त्रियांचा सहभाग	डॉ. एस.एस. संघराज	151
35	सातारा जिल्ह्याचा असहकार आंदोलनातील सहभाग	प्रा. एस.जी. निकम	154
36	महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक विचाराची प्रासंगिकता	प्रा.जी.एस. बनसोडे, प्रा. ए.बी. मुळीक	158
37	गांधीवाद आणि मराठी कादंबरी व कविता	डॉ. संगीता खुरद	161
38	वर्तमान युगात महात्मा गांधीच्या नैतिक विचारांचे महत्त्व	कु. स्वाती भोगळे	169
39	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार व समकालीन उपयुक्तता	प्रा. मधुरा देसाई	172
40	महात्मा गांधी आणि स्त्रीविचार	डॉ. पद्माकर सर्जीराव	176
41	महात्मा गांधी : सत्य व अहिंसेचे महामेरू	मीनाक्षी मिनचे	179
42	महात्मा गांधींचे सत्य व अहिंसात्मक विचार व आजची तरुणाई	डॉ. तेजश्री रायते	185
43	गांधी विचारांची मूलतत्त्वे : सत्य आणि अहिंसा	श्री. विलास देऊलकर	186
44	महात्मा गांधीजींचा स्त्री विषयक दृष्टीकोन आणि आजची स्थिती	श्रीमती. संध्या माने	192
45	महात्मा गांधीजींचे धार्मिक विचार काळाची गरज	डॉ. नंदिनी रणखांबे	196
46	महात्मा गांधी यांच्या विचारातील अहिंसा तत्त्वाची मूल्यात्मकता	डॉ. सुनीता कांबळे	200
47	महात्मा गांधी : सामाजिक विचार	श्री. प्रदिप होडावडेकर	205
48	गांधीजींचे पंचायत राज संबंधी विचार	प्रा. आर्या जाधव	210
49	महात्मा गांधीजींचे अर्थशास्त्रीय विचार	डॉ. शर्वरी कुलकर्णी	213
50	गांधी विचारांच्या पाईक कस्तुरबा	डॉ. सुप्रिया खोले	217
51	महात्मा गांधीजींची स्त्री व हरिजन चळवळीतील भूमिका	महेश लोहार	220
52	महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्त्वज्ञान : एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. विनोद सोनवणे	226
53	महात्मा गांधीजींच्या पर्यावरण व निसर्गविषयक विचारांची आजच्या काळातील उपयुक्तता	श्री. बी. बी. घुरके, श्री. पी. एस. चौगुले व डॉ. एम. डी. कदम	231
54	म. गांधींच्या नेतृत्वाखालील स्वातंत्र्य लढ्यातील प्रभावी अस्त्र - 'चरखा'	हर्षदा कांबळे	234
55	महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञानाचे सद्यकालीन औचित्य	सोमनाथ हुबाले	238
56	महात्मा गांधीजींच्या पर्यावरणावादी विचारांचे सद्यकालीन औचित्य	नागेश महाडीक	243
57	महात्मा गांधीजींचा स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांची भूमिका	कु. वनिता कुंभार	247
58	महात्मा गांधीच्या संकल्पनेतील ग्रामस्वराज्य एक अभ्यास	डॉ. व्ही. व्ही. पाडळकर	250
59	महात्मा गांधीजींचा स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांची भूमिका	श्री. दत्तात्रेय भोये	257
60	महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार व त्यांची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता	अस्लम अत्तार	263
61	महात्मा गांधीच्या स्वराज्यविषयक विचारांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. ईश्वर वाघ	268
62	'सर्वोदय' : पर्यायी विकासाचा आकृतिबंध	संदीप तुंडूरवार	273
63	मनोजय व विकारांचा संयम : महात्मा गांधी	प्रा. वाय. ए. आवळे	278

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher. - Chief & Executive Editor

सातारा जिल्हयाचा असहकार आंदोलनातील सहभाग

प्रा.निकम एस.जी.
अर्थशास्त्र विभाग,
डी.पी.भोसले कॉलेज, कोरेगाव
मो.८८५६९०९८९८

प्रस्तावना

महात्मा गांधीजीनी सन १९२० मध्ये सुरू केलेली असहकार चळवळ सातारा येथे उशिरा सुरू झाली. महात्मा गांधीजी ६ व ७ नोव्हेंबर १९२० रोजी सातारा, वाई, कराड, सांगली या दौऱ्यावर आले होते त्यावेळी खऱ्या अर्थाने सातारा जिल्हयानेही असहकार आंदोलनात भाग घेतला होता.

असहकार आंदोलनातील सातारा जिल्हा

लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या राजकीय विचारसरणीचा समर्थ असा एकही नेता नव्हता. त्यामुळे महाराष्ट्रात राजकीय पोकळी निर्माण होण्याची भिती निर्माण झाली. याचवेळी टिळक पक्षाच्या प्रभाव कमी झाला. तथापि राष्ट्रवादी आंदोलनात सातत्य टिकवणे आवश्यक असल्याने महात्मा गांधीचे नेतृत्व स्विकारले. त्यावेळी शंकरराव देव, न.वि.गाडगीळ, गंगाधरराव देशपांडे, कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर व आठल्ये वा.वि. यांनी स्पष्ट केले की, महात्मा गांधीजी हेच खरे लोकमान्य टिळकांचे उत्तराधिकारी होत.

नागपूर येथे डिसेंबर १९२० मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात असहकारितेचा ठराव पास केला. तसेच बहिष्कार व स्वदेशी यांच्या स्पष्ट व्याख्या करण्यात येऊन रचनात्मक कार्यक्रम ठरविण्यात आला. त्यानुसार सुत कातणे, विणणे, या कलास उत्तेजन देणे, लवादकोर्ट स्थापणे, राष्ट्रीय शाळा कॉलेज स्थापणे, खेडयातून सेवा करणारी मंडळे स्थापणे, स्वयंसेवक पथक उभारणे, चळवळीस पैशाचा पाठिंबा देण्याकरिता टिळक स्वराज्य फंड उभारणे.^१

या आंदोलनाचा एक भाग म्हणून महात्मा गांधीजींनी वकिलांनी सरकारी न्यायालयावर बहिष्कार घालावा, असे प्रतिपादन केले होते. शासकीय शिक्षण संस्थांवर बहिष्कार घालून राष्ट्रीय शाळा व महाविद्यालयांमध्ये शिक्षण घेण्याचे महात्मा गांधीजींनी आवाहन केले होते. त्याप्रमाणे जानेवारी ते मार्च १९२१ पर्यंत प्रयत्नांची पराकाष्ठा त्यासाठी करावयाची होती. महात्मा गांधीजींनी वरीलप्रमाणे आवाहन केल्याने सातारा शहरातही त्याचे कार्यवाही सुरू झाली. सातारा न्यू इंग्लिश स्कूलचे एक शिक्षक पंढरीनाथ वामन तथा नाथ घाणेकर व त्यांचे बंधू शाळेतून बाहेर पडून नोव्हेंबरच्या अखेरीस असहकाराचा प्रचार करू लागले. हे दोघेजण १ मार्च १९२१ पासून चिंचवडच्या राष्ट्रीय पाठशाळेसारखी राष्ट्रीय पाठशाळा सातारा येथे चालवू लागले. नरसिंहाचार्य गंजेंद्रगडकर व वाग्भट देशपांडे यांनी त्यांना सहकार्य केले. महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध राष्ट्रीय शाळांमध्ये साताराच्या शाळेचा समावेश होता. नागपूर काँग्रेसनंतर नाथ घाणेकर यांनी सातारा येथे टिळक राष्ट्रीय शाळा स्थापन केली. या शाळेत खास शिक्षणक्रम नव्हता. विद्यार्थ्यांना देशभक्तीचे संस्कार देऊन चळवळीच्यावेळी शूर सिपाई बनविण्याचे कार्य या संस्थेने केले. त्या शाळेत ५० ते ६० विद्यार्थी असत. त्या शाळेत दादा साखवळकर हे शिक्षक होते. या शाळेतील विद्यार्थ्यांसमोर नाथ घाणेकरांचाच आदर्श होता. नाथ घाणेकरांचे शिक्षण जरी महाविद्यालयापर्यंतचे झाले असले तरी त्यांचे विद्याभ्यासापेक्षा राष्ट्रीय चळवळीकडे विशेष लक्ष होते. त्यांना लोकमान्य टिळकांच्या पासून स्फूर्ती मिळाली होती. त्यांचे जीवन त्यागी व तपस्वी बनले होते. सन १९१६ पासून त्यांचा विद्यार्थ्यांशी विशेष संबंध आलेला होता. त्यांनी सातारा येथे अनाथ विद्यार्थीगृह सुरू केले होते. हरिजनवस्तीत शाळा काढली होती. मिशनऱ्यांच्या कार्याला त्यांनी विरोध केला होता. मोफत वाचनालयासाठी खटपट केली होती. त्यावेळी सातारा येथील राष्ट्रीय पाठशाळा सत्याग्रहासाठी स्वातंत्र्य सैनिक पुरवितच होती.^२

महात्मा गांधीजी आणि काँग्रेस विचारांच्या आंदोलनाचे नेतृत्व सन १९२० पासून ते सन १९५० पर्यंत सातारा शहरासह जिल्हयाचे नेतृत्व सातारा शहरातील कार्यकर्ते रामचंद्र गणेश तथा भाऊसाहेब सोमण वकील यांनी खंबीरपणे केले होते. त्यांना देशातील मोठे पुढारी भेटण्यासाठी येत असत. असहकार आंदोलनात सातारा शहरातील नारायण नरहर अष्टपुत्रे, नारायण कृष्ण आगाशे, रघुनाथ पांडुरंग करंदीकर, आचार्य कालेलकर, काळे रावजी रामचंद्र, नारायण केळकर, उमरभाई बाळभाई खाटिक, गोविंदानंद स्वामी, पंढरीनाथ वामन घाणेकर, घाणेकर निळकंठ वामन, गणेश वासुदेव चिरमुले, जोशी माई गोपाळ, महादेव दत्तात्रय ढगे, वाग्भट नारायण देशपांडे, परचुरे शास्त्री, दत्तात्रय रामचंद्र पराजपे, महादेव नारायण पारसनीस, नबी मोहमंद बागवान, मुकुंद चिंतामण बापट, शंकर भालचंद्र बापट, केशवराव मारूतराव बुधकर, विष्णू बळवंत भिडे, दादामिया अंबूलाल महात, विष्णू नायक मुतालिक, गणपतराव हरी साठे, विठ्ठल वामन हडप, भाऊसाहेब सोमण, इस्माईल नूरमहमंद हकीम, गणपतराव साठे व दादासाहेब करंदीकर इत्यादी कार्यकर्त्यांनी सहभाग घेतला होता.^३

विठ्ठल वामन हडप यांनी सन १९२०-२१ चे बहिष्कार चळवळीत भाग घेतला. मुंबईतून प्रकाशित होणाऱ्या 'लोकशाही' पत्रात आक्षेपार्ह लिखाण केल्याबद्दल विठ्ठल वामन हडप यांनी ९ महिने सक्त मजुरीची शिक्षा भोगली.^४ नारायण नरहर अष्टपुत्रे यांनी काही काळासाठी वकीली सोडली. महात्मा गांधीजींनी मुंबईला पेटविलेल्या विदेशी कापडाच्या होळीसारखी होळी सातारा येथेही पेटविण्यात आली. काँग्रेस सभासद नोंदणी कार्यास वेग आला होता. हे सत्याग्रही गावोगावी दारूबंदी व खादीचा प्रसार करीत असत. नोव्हेंबर १९२१ मध्ये प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या भारतातील आगमनावर बहिष्कार घालण्याच्या निमित्ताने सातारा येथे हरताळ पाळण्यात आला. नाथ घाणेकर, दादासाहेब करंदीकर, रा.ग.सोमण व आप्पासाहेब आळतेकर हे असहकार आंदोलनात आघाडीवर होते.^५

न्यू इंग्लिश स्कूल सातारा येथील तालमीत गुरूवर्य दत्तोपंत रामचंद्र पराजपे, रघुनाथ केशव थत्ते मास्तर, बलदंड शरीराचे आणि राष्ट्र प्रेमाने भारावलेले तरुण निर्माण करत होते. पुढे त्यांना पैलवान श्रीरंग जाधव यांनी विशेष साध दिली.^६ सत्यभामाबाई काळे यांनी स्वदेशी व स्वराज्य या चळवळीत भाग घेतला. त्यांनी स्त्रियांना स्वावलंबी करण्यासाठी सातारा येथे स्त्री शिक्षण मंदिर चालविले. सन १९२० मध्ये रावबहादूर रावजी काळे यांनी जिल्हा प्रागतिक संघ स्थापन केला. ते सन १९२१ मध्ये मद्यपान प्रतिबंधक समितीचे अध्यक्ष होते. त्यांनी सोलापूरच्या लष्करी अमंलाबाबत चौकशी समितीची मागणी केली होती. रयत सभेचे अध्यक्ष या नात्याने शेतकऱ्यांची दुःखे सरकारपुढे मांडली. यात त्यांना नरहर गंगाधर जोशी वकील यांनी साध दिली.^७

नोव्हेंबर १९२० मध्ये झालेल्या मुंबई लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलच्या निवडणुकीवर राष्ट्रीय काँग्रेसने बहिष्कार घातलेला असल्याने मवाळ पंथीयांना व ब्राम्हणेत्तरांना निवडून येणे सोपे झाले. या निवडणुकीत सातारा येथील ब्राम्हणेत्तर पक्षाचे उमेदवार पांडुरंग आढाव निवडून आले.^८ मात्र या निवडणुकीत आलेल्या कटू अनुभवामुळे ब्राम्हणेत्तर पक्षीयांना आत्मनिरीक्षण करावे लागले. त्यानुसार विधिमंडळ तसेच विधिमंडळाबाहेर ब्राम्हणेत्तर चळवळीचे काम पद्धतशीररित्या करण्याची गरज चळवळीच्या नेत्यांना वाटू लागली. महात्मा गांधीजींच्या असहकार आंदोलनाच्या रूपाने या पक्षापुढे एक मोठे आव्हान उभे राहिले होते. या गोष्टीचा विचार करून १२ डिसेंबर १९२० रोजी पुण्यात 'ब्राम्हणेत्तर लीग' ही संघटना स्थापन करण्यात आली. त्याचा प्रभाव सातारा येथेही पडलेला होता.^९

असहकारितेची चळवळ सुरू असताना ब्राम्हणेत्तरांतील अत्याचारी प्रश्न महाराष्ट्रात उफाळून आला होता. सातारा येथे ब्राम्हणद्वेष कळसास पोहचला होता. तेथील अत्याचाराच्या बातम्या ऐकून पंढरपूर येथील ब्राम्हण्य संरक्षक परिषदेने सातारा येथील अत्याचाराची चौकशी करण्यास एक कमिशन नेमले होते. त्या कमिशनने चौकशी करून अहवाल प्रसिद्ध केला. अत्याचारांचे वर्णन साधारणपणे, ब्राम्हणांना शिव्या देणे, बीभत्स तमाशे करणे, हिंदु दैवते व धर्मगुरू यांची निंदा करणे, धाक घालणे, मजूर कामावरून पळविणे, लागणीस आलेल्या जमिनी स्वतः न करणे व दुसऱ्यास करू न देणे, ग्रामजोशांच्या हक्कास हरकत करणे, स्वतः त्यांचेपासून किंवा

त्यांना धर्मकृत्यास बोलाविणे त्यांचेपासून दंड घेणे, पाणवठे, देवस्थाने यांचा उच्छेद करणे किंवा ती दूषित करणे, गुरे व इतर मालमत्ता चोरणे इत्यादी प्रकारचा अत्याचार सुरू झाला.

ब्राम्हणेत्तरांना ही दिशा लागताच विचार ब्राम्हणेत्तरांनी तिच्याशी संबंध ठेवणे बंद केले. हे अत्याचार काही नवीन तरूण लोकांनी सुरू केले होते. ते जुन्या लोकांना मान्य नव्हते. पुण्यातील डेक्कन सभेचे अध्यक्ष बाबासाहेब कामत यांनी सन १९२१ मध्ये जाहीर भाषण करून अत्याचारी ब्राम्हणेत्तर पक्षाशी आपली फारकत करून घेतली.^{१०}

दादासाहेब करंदीकर सन १९२९ पर्यंत सतत काँग्रेसच्या अधिवेशनात भाग घेत होते. काँग्रेसच्या सर्व समित्यांचे ते सदस्य होते. नानासाहेब आगाशे व विनायकराव फणसळकर हे देखील विविध काँग्रेस कार्यक्रमांमध्ये भाग घेत. अखिल भारतीय काँग्रेस समितीवर करंदीकराव्यतिरिक्त आप्पासाहेब आळतेकर, हकीम, रा.ग.सोमण, पांडुअण्णा शिराळकर आणि गोसावी हे काँग्रेसजन काही दिवस होते.^{११} प्रतिसहकारवादी पक्षाचे लक्ष्मण महादेव तथा नानासाहेब देशपांडे सन १९२६ मध्ये विधिमंडळावर निवडून गेल्यावर त्यांनी १९२६-२७ सालच्या शेतसारा वाढीविरुद्ध आवाज उठविला. पांडुरंग मोहिते यांच्या सहाय्याने सारावाढी विरुद्ध कराड तालुका शेतकरी परिषद भरविली.

१० मे १९२५ रोजी सातान्यात महाराष्ट्र प्रांतिक परिषदेचे अधिवेशन बॅ.रामराव देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली भरले. या परिषदेस नाफेरवादी काँग्रेस प्रतिनिधी उपस्थित नसल्याने काँग्रेस सभासदत्वासाठी असलेली सूतकताईची शर्त काढून टाकण्याचा ठराव पास झाला. गांधीवाद्यांच्या दृष्टीने हे एक प्रतिगामी पाऊल होते. फेब्रुवारी १९२७ मध्ये महात्मा गांधीजींनी सातारा दौरा केला. या काळात सातान्याचे रा.ग.सोमण प्रांतिक काँग्रेसच्या कारभारात सक्रिय होते. बाबुराव गोखले ही त्यांना चांगल्यापकारे साथ करित होते. या काळातच सातारा येथे हिंदुस्थान सेवा दलाचे कार्य प्रभावीपणे चालले होते.^{१२}

महात्मा गांधीजींनी स्वातंत्र्य संग्रामात सर्वांना सहभागी करून घ्यायचे ठरविले होते. त्यानुसार विविध कार्यक्रम या असहकार चळवळीच्या माध्यमातून ठेवले होते. त्यामध्ये खादीच्या कार्यक्रमाला अग्रस्थान दिले होते. खादी उत्पादनाच्या कार्यक्रमाच्या द्वारा निष्ठावान लढ्यात सहभागी करून घेतले पाहिजे, असा आदेश गांधीजींनी आदेश दिला त्याचे पालन असंख्य कार्यकर्त्यांनी करून खेडोपाडी खादीचा प्रसार केला. त्याचप्रमाणे त्याचे लोण सातारा शहरातही पोहचले होते. अशाप्रकारे शेतकरी लोकांनीही खादीचे वस्त्र परिधान करून या आंदोलनास पाठिंबा दिला होता.^{१३}

सारांश

सातारा जिल्ह्यातील लोकांनी असहकार आंदोलनात मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतला होता. या आंदोलनात आपल्या भाषेचे व संस्कृतीचे शिक्षण मिळावे यासाठी राष्ट्रीय पाठशाळा सातारा येथे स्थापन करून त्यामार्फत विविध उपक्रम चालविले होते. यातून लोकांच्यात राष्ट्राभिमान निर्माण करण्याचे फार मोठे कार्य या पाठशाळेने केले. याशिवाय वृत्तपत्रातून लिखाण करून सरकारवर टिका केली होती. मुंबई येथील बहिष्कार चळवळीत सहभाग घेतला होता. स्त्री शिक्षण मंदिराची स्थापना करून स्त्रियांना शिक्षण मिळावे यासाठी मोठ्या प्रमानात प्रयत्न झाले होते. स्वराज्य व स्वदेशी या सूत्रानुसार हे आंदोलन यशस्वी करण्यासाठी फार मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न झाले होते. याच काळात सातान्यात महाराष्ट्र प्रांतिक परिषदेचे अधिवेशन घेतले होते. सातारा येथे सन १९२० मध्ये रावबहादूर रावजी काळे यांनी जिल्हा प्रागतिक संघ स्थापन केला होता. त्याद्वारे सरकारपुढे दुःखे मांडण्याचा प्रयत्न केला होता.

संदर्भ

1. कंटक प्रेमा, सत्याग्रही महाराष्ट्र, सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला पुणे, ऑक्टोबर १९४०, पृ.७४
2. कित्ता, पृ. ७५

3. पाटणे संभाजीराव, स्वातंत्र्य संग्रामातील सातारा जिल्हा, ऑगस्ट क्रांती सुवर्ण महोत्सवी समिती सातारा, १९९२, पृ.२०
4. गोखले पु.पा. जागृत सातारा, १९७९, पृ.८४, ९५
5. किता, पृ.७३
6. किता, पृ.७१, ७२
7. गोखले पु.पा. उपरोक्त, पृ.२०, ३०
8. फडके य.दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड २, पुणे १९९२, पृ.२९५
9. कंटक प्रेमा, सत्याग्रही महाराष्ट्र, सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला पुणे, ऑक्टोबर १९४०, पृ.११६
10. किता, पृ.२९६
11. पाठक अरूणचंद्र(संपा.), सातारा जिल्हा गॅझेटियर, १९९९, पृ.१८९
12. प्रधान ग.प्र., स्वातंत्र्यसंग्रामाचे महाभारत, साधना प्रकाशन, पुणे, १९६९, पृ.२३६
13. फडके य.दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड १, पुणे, १९८९, पृ.२३६

